

Monografiją apsvaustė ir rekomendavo spaudai:

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto taryba
(2009 m. spalio 3 d., protokolas Nr. 73)

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto taryba
(2009 m. spalio 4 d., protokolas Nr. 65)

Recenzantai:

prof. dr. ALVYDAS JOKUBAITIS (Vilniaus universitetas)

prof. dr. TOMAS SODEIKA (Kauno technologijos universitetas)

dr. ALGIRDAS DEGUTIS (Lietuvos kultūros tyrimų institutas)

*Viršelyje Paul Klee
Ulbanti mašina
(Die Zwitscher-Maschine)*

ISBN 978-9955-33-543-6

© Evaldas Nekrašas, 2010

© Vilniaus universitetas, 2010

Turinys

Pratarmė / 9

Įvadas. POZITYVIZMO SAMPRATA / 14

I DALIS

RAIDA

1 skyrius. ANKSTYVASIS POZITYVIZMAS / 25

1.1 Filosofijos ir specialiųjų mokslų skyrybos / 25

1.2 Hume'o pozityvizmas / 37

1.2.1 Hume'as ir Newtonas / 39

1.2.2 Įspūdžiai, idėjos ir metafizika / 42

1.2.3 Dvi žinojimo rūšys / 45

1.2.4 Kritinė priežastingumo analizė / 48

1.2.5 Tikrumas ir tikimybė / 49

1.2.6 „Yra“ ir „turi būti“ / 51

1.2.7 Moralės principai ir socialinė pažanga / 52

1.3 Pažangos idėja prancūzų Apšvietos filosofijoje / 56

2 skyrius. KLASIKINIS ARBA
SOCIALINIS POZITYVIZMAS / 69

2.1 Prancūzija po revoliucijos / 69

2.2 Auguste'as Comte'as / 74

2.2.1 Pozityvių darbų planas / 76

2.2.2 Teologinis, metafizinis ir pozityvus protas / 77

2.2.3 Mokslų hierarchija / 83

2.2.4 Socialinė tvarka ir socialinė pažanga / 88

2.2.5 Pozityvi politika ir pozityvi moralė / 94

- 2.3 Johnas Stuartas Millis / 100
- 2.3.1 Millis ir Comte'as: sąjungininkai ir oponentai / 102
- 2.3.2 Mokslo logika ir metodologija / 105
- 2.3.3 Gamtos mokslai ir socialiniai mokslai / 116
- 2.3.4 Nauda ir laisvė / 120
- 2.4 Pozityvistinis judėjimas XIX amžiuje / 127
- 3 skyrius. NUO KLASIKINIO LINK
MODERNIOJO POZITYVIZMO / 132
- 3.1 Požiūrio į pozityvizmą pokyčiai XIX a. pabaigoje / 132
- 3.2 Macho empiriokriticizmas / 136
- 3.3 Poincaré konvencionalizmas / 148
- 3.4 Duhemo hipotetizmas / 153
- 4 skyrius. MODERNUSIS ARBA
LOGINIS POZITYVIZMAS / 161
- 4.1 Mokslo revoliucija ir filosofijos revoliucija / 161
- 4.2 Vienos ratelis ir mokslo vienovės judėjimas / 170
- 4.3 Moritzas Schlickas / 190
- 4.3.1 Filosofija kaip prasmės ieškojimas / 191
- 4.3.2 Pozityvizmas ir realizmas / 194
- 4.3.3 Pažinimo pagrindai / 196
- 4.3.4 Gyvenimo filosofija ir etika / 201
- 4.4 Rudolfas Carnapas / 205
- 4.4.1 Filosofija kaip loginė analizė / 207
- 4.4.2 Formalūs ir empiriniai mokslai / 215
- 4.4.3 Empirinis prasmės kriterijus / 219
- 4.4.4 Mokslo žinių struktūra / 229
- 4.4.5 Tikimybinis hipotezių vertinimas / 235
- 4.4.6 Mokslinis humanizmas ir socializmas / 248

II DALIS

ĮTAKA

5 skyrius. POZITYVIZMAS, JO KRITIKAI
IR VARŽOVAI / 253

- 5.1 Pozityvizmas ir du jo kritikai: Nietzsche ir Heideggeris / 253
- 5.2 Pozityvizmas, marksizmas ir kritinė teorija / 264
- 5.3 Pozityvizmas ir pragmatizmas / 282
- 5.4 Pozityvizmas ir kritinis racionalizmas / 295
- 5.5 Pozityvizmas ir analitinė tradicija / 307
- 5.6 Pozityvizmas, Kuhnas ir postmodernizmas / 324

6 skyrius. POZITYVAUS PROTO ĮTAKA
UŽ FILOSOFIJOS RIBŲ / 343

- 6.1 Pozityvizmo įtaka gamtos ir socialiniams mokslams
- 6.1.1 Pozityvizmas, matematika ir fizika / 343
- 6.1.2 Pozityvizmo įtaka psichologijai / 345
- 6.1.3 Pozityvioji ekonomika / 349
- 6.1.4 Pozityvizmo įtaka sociologijai / 353
- 6.1.5 Pozityvizmo įtaka politikos mokslams / 355
- 6.2 Pozityvizmo ir postpozityvizmo ginčas.
Konstruktyvizmas / 362
- 6.3 Pozityvus protas ir teisė / 385
- 6.4 Pozityvizmas ir politika / 391
- 6.5 Pozityvizmo poveikis literatūrai, dailei ir architektūrai / 398
- 6.6 Pozityvus protas kasdieniame gyvenime.
Pozityvizmas ir religija / 409

Bibliografija / 417

Asmenvardžių rodyklė / 436

Summary / 444

Contents / 449

Pratarmė

Ši knyga – apie pozityvų protą, kurį daug kas būtų linkęs tapatinti su moksliniu, apie pozityvistinę filosofiją, jos ir jos palikimo reikšmę. Perfrazuodamas savo *Filosofijos įvado* mintį, galėčiau pasakyti, kad tai yra *pozityvaus proto nuotykių istorija*. Žodžiai „įtaka modernybei ir postmodernybei“ nurodo, kad dėl daugelio priežasčių, kurios knygoje bus aptartos, pozityvizmas, nors ir nebeplėtojamas kaip atskira filosofijos kryptis, iki šiol daro ženklia įtaką įvairiausiems mūsų gyvenimo reiškiniams, ir ne tik moderniems, bet ir tiems, kurie paprastai vadinami postmoderniais.

Knygą apie pozityvų protą, kurį suprantu kaip tam tikrą mąstymo būdą, priešintiną pirmiausia metafiziniam, pradėjau rašyti senokai, Harvardo universitete, kur galėjau apsvarstyti pamatines jos idėjas ir aptarti pirmuosius skirsnius su filosofais, padariusiais didelę įtaką XX amžiaus pozityvizmo bei visos filosofijos raidai, tokiais kaip Willardas Van Ormanas Quine'as bei Hilary Putnamas. Su jų vardais skaitytojas dar ne kartą susidurs knygos puslapiuose. Beje, kiek nustebau (ir, aišku, apsidžiaugiau) išgirdęs iš Putnamo, kad jis visada norėjo turėti po ranka tokio ar panašaus pobūdžio knygą.

Harvardo patirtis išėjo, manau, knygai į naudą, bet sumanymas parašyti ją kilo kiek anksčiau. Vilniaus universitete pradėjęs studentams skaityti pozityvistinės filosofijos kursą, nesugebėjau rasti kny-

gos, kurią galėčiau ramia sąžine jiems rekomenduoti ir kurioje būtų nuodugniai nagrinėjamos skirtingos pozityvizmo formos, aiškinami jo santykiai su kitomis filosofijos kryptimis bei įtaka už filosofijos ribų. Padėtis per prabėgusius metus menkai tepakito. Mano galva, svarbiausia krintančios į akis spragos literatūroje priežastis yra filosofijos ir idėjų istorijoje vyraujantis požiūris, kad egzistavo tik du, tarpusavyje beveik nesusiję, pozityvizmai – Auguste'o Comte'o socialinis (XIX a.) ir XX a. loginis pozityvizmas. Klausimas, kodėl dvi skirtingu laiku plėtotos filosofijos kryptys vadinamos tuo pačiu vardu, dažnai net nekeliamas. Jį iškėlęs palyginti greitai supratau, kad tiksliau apibrėžus pozityvizmo sąvoką reikia pripažinti, jog jo formų yra daugiau, o tikrasis pozityvizmo pradininkas yra ne Comte'as, kaip paprastai manoma, o Davidas Hume'as. Pozityvizmas yra daugiau kaip du šimtmečius egzistavusi filosofijos srovė, įgaudavusi skirtingą formą įvairiose epochose, bet plėtota remiantis tomis pačiomis pamatinėmis nuostatomis. Jų laikėsi tokie skirtingi mąstytojai kaip Davidas Hume'as, Jeanas le Rond d'Alembertas, Auguste'as Comte'as, Johnas Stuartas Millis, Ernstas Machas, Moritzas Schlickas, Rudolfas Carnapas, Hansas Reichenbachas ir Alfredas Ayeris. Visus juos sieja bendra *tradicija*.

Padaręs tokią išvadą nusprendžiau parašyti knygą apie šią tradiciją, jos reikšmę ir įtaką. Įgyvendinti šį sumanymą pasirodė daug kebliau ir užtruko gerokai ilgiau, nei maniau iš pradžių. Sudėtingesni pasirodė ir tie uždaviniai, kuriuos ketinau išspręsti.

Pirma, patikslinti pozityvizmo sampratą.

Antra, išdėstyti požiūrį į pozityvizmą kaip mąstymo kryptį, kuriai rūpėjo ne vien tik pažinimo teorijos ir mokslo filosofijos, bet taip pat ir etikos, socialinės ir politinės filosofijos problemos, ir kurios atstovai dažniausiai manė, kad antrųjų neįmanoma išspręsti neišsprendus pirmųjų.

Trečia, išnagrinėti pozityvizmo, kaip tą pačią tradiciją plėtojusio ir todėl palyginti vientiso judėjimo, raidą, nors šio judėjimo formos skirtingomis istorinėmis aplinkybėmis kito: jis užgimė XVIII a. Apš-

vietos epochoje, įgavo socialinio pozityvizmo pavidalą XIX a., transformavosi XIX ir XX a. sandūroje (tada atsirado empiriokriticizmas), o XX a. įgijo loginio pozityvizmo (loginio empirizmo) formą.

Ketvirta, atskleisti tos raidos išorinius veiksnius ir jos vidinę logiką, nustatyti ne tik įvairių formų skirtumus, bet ir jų ryšius, paaiškinti tos pačios pozityvizmo formos atstovų pažiūrų skirtumus ir ištirti tų skirtumų priežastis.

Penkta, išaiškinti pozityvizmo santykį su kitomis filosofijos srovėmis, visų pirma su jam palyginti *artimomis*, tokiomis kaip marksizmas, pragmatizmas, kritinis racionalizmas, istorinė mokslo filosofijos mokykla bei analitinė filosofija, atskleisti pozityvizmo įtakos šioms filosofijos kryptims pobūdį ir mastą. Taip pat nustatyti mąstytojų bei judėjų, itin *kritiškų* pozityvizmo atžvilgiu, tokių kaip Friedrichas Nietzsche, Martinas Heideggeris ar postmodernizmas, *tikrąjį* santykį su pozityvizmu. Tai padarius turėtų išryškėti naujo, nestandartinio, pastarųjų trijų amžių filosofijos plėtros vaizdo kontūrai.

Šešta, išanalizuoti ne tik pozityvaus proto įtaką filosofijai, bet ir kitiems kultūros reiškiniams: gamtos ir socialiniams mokslams, teisei, politikai, menui, religijai ir kasdieniam gyvenimui.

Knygą rašiau ir perrašinėėjau, tekstą negailestingai trumpinau ir atsargiai pildžiau ilgokai, darydamas nemenkas pertraukas, bet šią pratarmę, tiksliau, jos paskutinį variantą, rašau 2009 metų pabaigoje. Išvardijęs pagrindinius knygos uždavinius aiškiai suvokiu, kad skaitytojui jie gali pasirodyti gana ambicingi. Ar pavyko juos įveikti, nuspręs jis pats. Mano tikslas buvo parašyti ne siaura problematika apsiribojančią akademinę studiją, o platų skaitytojų ratą – ne tik įvairių specialybių studentus, dėstytojus ir mokslininkus, bet ir visus filosofijos mylėtojus – galinčią sudominti knygą, kurioje pozityvus mąstymas būtų pateikiamas įvairiais pjūviais ir rakursais, aptariama jo genezė, problemos ir dilemos, atskleidžiami pozityviam protui kilę iššūkiai ir perteikiamas visas jo raidos dramatismas. Šią dramą šiandien ypač aktualią daro ne tik pastaraisiais metais ženkliai išaugęs susidomėjimas loginiu pozityvizmu, bet ir aršūs postmodernistų

išpuoliai prieš visą pozityvizmą, kurį jie laiko pragaištingiausiu modernybės ir modernizmo įsikūnijimu.

Koks yra šios knygos santykis su kitais pozityvizmo raidą nagrinėjančiais tekstais? Darbų, kuriuose keliami *visi* anksčiau minėti tyrimo klausimai, pasaulinėje literatūroje (bent jau pagrindinėmis kalbomis) man nepavyko aptikti. Pagal *chronologinę* aprėptį artimiausia šiai knygai turbūt reikėtų laikyti palyginti nedidelę Leszeko Kołakowski studiją *Pozityvistinė filosofija* (Kołakowski 1966). Paminėčiau ir dar mažesnės apimties Reinhardo Kamitzo *Pozityvizmą* (Kamitz 1973). Tačiau šiuose ir kituose, čia mano neminėtuose, taip pat ir naujausiuose pozityvizmą nagrinėjančiuose veikaluose, sprendžiami tik kai kurie mano išskelti uždaviniai ir sprendžiami paprastai kitaip.

Šią knygą turbūt galėčiau priskirti lyginamosios filosofijos žanrui. Be lyginamosios analizės neįmanoma išsiversti nagrinėjant daugiau kaip du šimtus metų egzistavusio intelektualinio *judėjimo* raidą. Ji reikalauja lyginti pozityvizmą ir kitas filosofijos kryptis, gretinti įvairias jo formas ir skirtingų tos pačios formos atstovų pažiūras. Labiausiai mane domino sudėtingi klasikinio ir loginio pozityvizmo santykiai. Nors jų pamatinės nuostatos tos pačios, loginiai pozityvistai atmetė daugelį klasikinio pozityvizmo pradininko Comte'o idėjų. Tačiau ieškojau ne tik šių pozityvizmo formų skirtumų, bet ir panašumų. Apie vieną iš jų galiu pasakyti jau dabar: santykiai tarp dviejų pagrindinių loginio pozityvizmo atstovų Schlicko ir Carnapo daug kuo primena santykius tarp klasikinio pozityvizmo grandų – Comte'o ir Millio. Tai – viena iš priežasčių, kodėl du svarbūs knygos skyriai (antras ir ketvirtas) turi dvipolę struktūrą ir juose gretinamos toli gražu nepanašios nagrinėjamų filosofų pažiūros.

Pozityvų mąstymą glaudūs ryšiai sieja su moksliniu mąstymu. Dažnai jie tiesiog tapatinami. Bet ar toks tapatinimas pagrįstas? Kviečiu skaitytoją drauge ieškoti atsakymo į šį klausimą. Tačiau iškart atkreipsiu jo dėmesį į tai, kad mokslas ir jo pasiekimais grindžiamos technologijos bei technika per kelis amžius radikalčiai pakeitė ir toliau keičia ne tik mus supantį pasaulį, bet taip pat ir mus pačius, mūsų

požiūrį į pasaulį ir savo vietą jame. Nėra abejonės, kad iš visų filosofijos krypčių būtent pozityvizmas padarė didžiausią įtaką šiuolaikiniam mokslui ir jo pažangai. Todėl, jei norime suprasti šiuolaikinės technologinės ar technogeninės civilizacijos prigimtį ir (galbūt pražūtingą) jos raidos kryptį, turime perprasti pozityvų protą, jo logiką, susimąstyti apie jo laimėjimus ir nesėkmes.

Baigdamas šią pratarmę norėčiau atkreipti skaitytojo dėmesį į dar vieną knygos ypatumą. Pirmoje knygos dalyje daugiausiai dėmesio skiriu pozityvizmo idėjų aiškinimui, jo raidos ir santykių tarp įvairių pozityvizmo formų bei įvairių jo atstovų analizei. Joje yra kritinių pastabų nagrinėjamų koncepcijų adresu, ryškinamos vidinės jų problemos, bet aštrios išorinės pozityvizmo kritikos nėra daug. Visažinio kritiko laikysena man apskritai nepriimtina. Tačiau pamatines pozityvizmo idėjas bandau įvertinti. Tai darau daugiausiai antroje knygos dalyje, kurioje gvildenu pozityvizmo santykį bei sąveiką su kitomis filosofijos kryptimis. Tik išnagrinėjus tokių skirtingų filosofų, kaip Friedrichas Nietzsche, Martinas Heideggeris, Ludwigas Wittgensteinas, Karlas Raimundas Popperis, Willardas Van Ormanas Quine'as, Hilary Putnamas ir Thomas Kuhnas, požiūrį į pozityvizmą ir aptarus pozityvizmo įtaką jiems, galima spręsti, ko vertos pagrindinės pozityvizmo idėjos. Bet galutinį sprendimą apie jų reikšmę skaitytojas turėtų priimti tik kiek daugiau pamąstęs apie pozityvizmo poveikį įvairioms viešojo ir privataus gyvenimo sritims, mūsų mąstysenai ir gyvensenai, t. y. užvertęs paskutinį knygos puslapį.